

[92 (Сковорода): 14]

ВОЛОДИМИР БІЛИЙ
Г. С. СКОВОРОДА
ЖИТТЯ Й МАНРА

імені І. І. МЕЧНИКОВА

26

[92 (Сковорода): 14]

ВОЛОДИМИР БІЛИЙ.

ОГР.

Г. С. СКОВОРОДА.

ЖИТТЯ Й НАУКА.

~~89~~
~~1924.~~

Київ—1924

ДРУКАРНЯ
Військ.-Редаційн. Ради УВО
Київ, вулиця Воровського, 40
Зам. № 1571—1000.
Д. У. Д. № 2169.

~~29~~
~~1924.~~

К.

Тему цю автор розробляв давно й готував до 1922 року—ювілею Сковороди. Але об'єктивні умови не дозволили книжки випустити тоді ж.

Зараз ця брошура являє витяг з тої роботи в форм переказу життєпису та популярного викладу філософії Сковороди. Повної праці, знов таки, з незалежних від автора причин, видрукувати поки що не можна.

Друкуючи цей витяг, автор скоротив III-й розділ, маючи на увазі прекрасну статтю Яворського, який дотепно зв'язав філософську систему Сковороди з економікою того часу.

Зрештою, «не дивуйся, чительнику, ... тим помилкам, котрих ся в той книжці знайдуть; бо тая книжка такого часу робилася, в котрій більш есьмо от смерті утекали, нежели на книжку тую поглядали» ¹⁾.

¹⁾ Галятовський. «Ключ розумення».

I.

Року 1794-95 ученик Сковороди—М. І. Ковалінський написав «в древнем вкусе» «Жизнь Григория Сковороди»—біографію свого вчителя й друга.

З цього твору ми й маємо переважну кількість біографічних відомостей про Сковороду.

Правдиво один з дослідувачів¹⁾ взиває Ковалінського «Платоном» що до Сковороди: завдяки цьому Платонові, який хоч і писав «в древнем вкусе», як сам висловлюється, писав «стілізовану правду», як висловився той же дослідувач²⁾, ми маємо все-таки життєпис філософа «з перших рук», безпосередньо від його любимого вченика. Справді—Ковалінський писав не біографію, а скоріш «житіє» людини, яку він сам рахував святою, в усякім разі, значно вищою за других людей. Як той старовинний складач святоотецьких «житій», він пригадував, вишукував всі більш-менш значні факти з життя й діяльності філософа; може приймав на віру, не сміючи сумніватися, всі ті оповідання, про Сковороду, що так були розповсюджені за його життя, заводив їх у своє «житіє» не з тим, щоб оповістити не-провіреного факта, а щиро в нього вірючи. Він писав сторінку у Патерик, він писав так, ніби малював яку ікону.

Народня пам'ять майже забула Сковороду; де кілька оповідань чи анекдотів про Сковороду, або знаменита псальма, що без ім'я автора до наших днів зберіглася, в рахунок не йдуть. Проте, прийшлося колись і мені почути про Сковороду «из уст народа», але те, що я чув, теж нічим не потішило: бо та людина, селянин з Лубенщини, що хотіла мені «багацько про свого діда Сковороду про-

¹⁾ В. П. Петров Література про Сковороду—«Книгарь». 1920.

²⁾ В. П. Петров. Op. cit.

писать» гадала, що після невідомого йому якогось Сквороди залишилося майно, а я—адвокат, що розшукує родичів небіжчика. Таким чином, він був незадоволений тією спадщиною, що Скворода залишив, а я—його оповіданнями.

Як пише Ковалінський, Григорій Скворода народився в с. Чорнухах, тепер Лохвицького повіту на Полтавщині року 1722, в родині малоземельного козака. Нічого цей біограф не говорить про дитячі роки майбутнього філософа, він обходиться шаблонними фразами про дитинство таких людей: рано вивчився грамоти, любив бувати в церкві, співав там, то що.

Але треба гадати, що, мабуть, вже за дитинства у хлопця вироблялася спокійна та роздумлива вдача. Як і всі сільські хлопчачки, певне, користувався він повнісінькою, до часу, волею—і ніхто йому не міг завважати блукати там, де йому схочеться. Словом, дитинство його, певне, було звичайним дитинством сільського хлопця. Кажуть, ніби то змалку любив співи й музику. Не диво: всякий селянин любить те й друге, мало не всякий селянин співає, а дуже часто—грає. Як попав малий Грицько до школи, мабуть, «до п'яного дядка в науку»—не знаємо. Певне, як і всі діти козацькі того часу: батько поєднався відносно «мзди» з дяком, а може дяк вже мав сталу таксу—і хлопець почав вивчати азів, щоб потім досягти вершків премудрости—часословця та псалтиря.

Чи те, що йому легко далася ця дяківська наука, чи хто підохотив батька Грицькового—тільки робиться так, що згодом Скворода попав до Києва, у «спудей» академії. М. І. Петров¹⁾ гадає, що це було року 1738 або ж 1739, себ то, коли хлопцеві було 16-17 років.

Попав Скворода в інтересне, для нього нове, оточення. Це була знаменита на ті часи Київська академія з своїм знаменитим студентством, що дошукувалося «почала всякого почала», а як би це не вдалося, то в крайньому

¹⁾ Н. И. Петров. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Г. С. Сквороды. Труды Киевск. Дух. Академії. 1902, т. 12.

разі, готовим пошукати іншої долі, на другій ділянці, хоча б і на тій Січі, куди дорога була добре відома ще дідам їхнім.

Знову, як прийшлося Сквороді в академії—знаємо мало. Певне, вступив він до молодшого класу—«фари». І тут, в академії вже не те, що псалтир чи часоловець: тут вже треба було зазнати ще й «инфими», «граматики», «синтаксими», «піїтики», «риторики», «філософії» і аж тоді дійти до «богословія»—вінця в сеї премудрости. Тут то було новини! Не дурно ж різні класи мали свої герби: «риторика» символізувалася колодою, яку обрубують майстер і з неї потроху виходить фігура «спудея»; «філософія» малювала себе воротом, що спуска у колодязь пуста відро й підніма разом повне, а «богословія» сягнула й далі: орел, що летить прямо до сонця, мусів представляти цей клас.

Нова була для Сквороди наука, новими були для нього й товариші. За тих часів академія ще не була школою для попенят. Попівські діти складали коло третини всіх «спудей», що в більшості належали до старшини козацької, або до люду, «посполитого». Бували тут і чужоземці.

Скворода попав до академії як раз на той час, коли там проводилися реформи, що їх почав був Феофан Прокопович. Знайомий безпосередньо з класицизмом, він почав заводити його і в академії. На ті часи заведено було викладання навіть і нових мов. До року 1741 Скворода, певне, встиг втягнутися до академічного життя з усіма його прикрасами, коли його було взято до царських хорів. У тодішніх царів була пристрасть до гарних хорів. Україна здебільшого постачала таких співаків. Спеціальні чиновники їздили й набірали хлопців до царського хору; потрапити туди рахувалося не аби-якою честю; багато старшини, ласої до всяких вигідних «ваканцій» і «фортуни» мріяли про це для своїх дітей. Певне, Скворода мав «добру гортань», коли попав до тих хорів.

Як жилося Сквороді у хорі цариці Лисавети «любительниці музики и Малоросии», краще мовити—Розумовського—нам невідомо. Співав Скворода там до відставки, яку він отримав року 1744. В нагороду за співи у царициних хорах дали йому чин «придворного уставщика».

Цього ж року він повертається до академії продовжувати свою науку. Говорять, що Сковорода захопився вченням і зрештога зробив великі успіхи. Ковалінський пише, що Сковороду перестала задовольняти академічна мудрість, і він ніби то став шукати способа перебратися закордон до тамошньої школи. Такий випадок йому трапився: до Угорщини їхав генерал Вишневський, для того, щоб познайомитися з виноробством та закупити вина для царського двору. Цьому Вишневському потрібний був дячок для православної церкви в Офені; Сковорода й пішов за такого дячка. Було це року 1750-го.

Але другий біограф, Гесс-де-Кальве ¹⁾ говорить про це трохи инакше. Ніби то Сковорода, звернувши на себе увагу академічного начальства й професури, як здатний студент, одержав пропозицію постригтися в ченці. Це тоді був звичайний метод підготовки майбутніх вчених та ієрархів. Сковорода почав був одмовлятися, але його не залишали в покої. Тоді він пішов начеб-то на хитрощі: змінив голос, почав запинатися, взагалі прикинувся дурником. Тоді його просто вигнано з академії.

Чи вірити такій версії? Ковалінський краще од Гесс-де-Кальве знав Сковороду; як би таке трапилося, то навряд чи мовчав Ковалінський у своєму «житті». Крім того, Ковалінський усюди в своєму «житті» підкреслює ненависть Сковороди до чернецтва. Як що Сковорода й одмовлявся від чернецтва, то, певне, теж тому, що не любив його. Значить, і тоді б Ковалінський не проминув би зайвого факту, щоб довести нелюбов Сковороди до монахів.

До того треба прийняти на увагу ще й те міркування що Сковорода, звичайно, не був знайомий персонально з Вишневським; останній, беручи його за дячка до закордонної церкви, неодмінно звернувся б за рекомендацією до Академії, де Сковорода вчився. Чи дала б академія позитивну рекомендацію, як би Сковорода був «придуркуватий»? Навряд. Оці всі викладені міркування примушують обережно віднестися до звістки про юродство Григорія Сковороди.

¹⁾ Укр. Вестник -1817; IV.

Так чи инак, а року 1750 попадає Сковорода за кордон на 28 році свого життя.

Академія дала йому знайомство з класичними мовами—грецькою і особливо латинською. Латиною Сковорода володів дуже добре, навіть писав вірші. У відомого на ті часи Георгія Кониського Сковорода вчився пітиці й філософії. З філософських наук Сковорода слухав логику, метафізику й етику. Кониський на своїх лекціях вчив, що мета філософії—«блаженное человеческое житие». Ця думка мала вплив на Сковороду; потім він часто розвивав цей постулат.

В академії викладалися тоді й нові мови; одним словом кажучи, Сковорода мав підготовку досить високу.

Опинившись за кордоном Сковорода, по українському звичаю, пускається у мандри. Бувшому студентові академії не вдивовижу було опинитися закордоном. Історія Київської академії багацько зна таких прикладів, коли студент їхав для закінчення освіти, за кордон, щоб познайомитися ближче з науками. Але певне, мало хто з студентів попадав туди таким оригінальним звичаєм, як Сковорода.

Сковорода мандрував, головним чином, по Угорщині. Гесс-де-Кальве ¹⁾ говорить ще й про Німеччину та Італію. Сам Сковорода, правда, декількома словами згадує тільки про «любезную Унгарію», тому відомості про Німеччину та Італію, мабуть—є міф, так само, як і оповідання про знайомство Сковороди з Кантом ²⁾ є цілковитою легендою. Та і у Венграх було чого подивитися!

На жаль, ніяких даних про Сковороду—мандрівника за кордон, ми не знаємо. Не знаємо ми, яким родом жив Сковорода у чужому краї.

Домандрувавши до «тоски по родині», Сковорода повертає до дому р. 1753, у свої рідні Чорнухи. Ковалінський говорить, що Сковорода в ці часи був багатий на знання, але дуже бідний на матеріальні кошти. «Без одяжки, но не

¹⁾ Укр. Вістник, 1817, IV.

²⁾ Стеллецкий. Странствующий Укр. философ Г. С. Сковорода. Киев, 1894.

без надєжди» Сковорода ходить по своїх знайомих, товаришах, шукаючи будь-якої роботи.

Таким побитом узнав він, що в Переясловській семінарії є вільна посада вчителя поезії. Він удався до Переясловського єпископа Івана Козловича, а не Никодима Сребницького, як помиляється Ковалінський¹⁾, і тогож таки 1753 року, на 31 годі свого життя Сковорода робиться вчителем. Це як раз був той час, що Сковорода почав формуватися, як філософ. Коло цього часу, як він сам каже, біблія робиться улюбленою його книжкою, він пильно її починає вивчати.

Ретельно прийнявся Сковорода за виконання вчительських обов'язків. Він навіть написав «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной для Переяславской семинарии»—твір, якій не дійшов до нас, чи може ще досі не знайдений. По Ковалінському ніби то це «руководство» й спричинилося до контрверзи між Сковородою й єпископом Переяславським: єпископові не понаравилася книжка Сковороди. Де хто²⁾ говорить, що у викладі «поезії» Сковорода дотримувався Ломоносова, а не Полоцького; це було йому зауважено. Як що це справді так, то Сковорода випередив на кілька десятків років свого товариша, митрополіта Самуїла Миславського, який за свого ректорства в академії Київській наказував професорам вчити студентів «по правилам господина Ломоносова».

Чи так, чи інак, Сковороді було зауважено, що його «Руководство» не може бути курсом для семінарії. Сковорода подає цілого доклада, де виправдує свій курс та уразливо додає по адресі єпископа: «Alia res sceptrum, alia plestrum». Одне—єпископський жезл, а друге—сопілка т. є. муза.

Як що Сковорода добре знав латинські прислів'я, то єпископ був знаючий у славянських текстах: «не живяше посреде дому моего творяя гординю»—оттака резолюція зробила кінець вчителюванню Сковороди в Переяславі, або

¹⁾ Див. Н. И. Петров, Ор. cit.

²⁾ Снегирев. Отеч. записки, 1823, ч. хvi.

як стисло передає Ковалінський—«по сему изгнан был Сковорода из училища Переяславского не с честью».

Матеріальне становище безробітного вчителя було кепське. Ковалінський подає нам опис «движимого и недвижимого» Сковороди: «две худые рубашки, один камлотный кафтан, одни башмаки, одни гарусные черные чулки». Знову «перебування», «пустыножительство» у знайомих.

Але ось багатий поміщик, «гербовий вельможа», Степан Тамара, шукає вчителя для свого сина, панича Василя. Сковороді не пощастило на посаді офіційного вчителя; він береться за приватну педагогічну діяльність у тогож таки поміщика Степана Тамари.

Обов'язки домашнього вчителя того часу були дуже різноманітні. Незакінчивші через «безодню премудрости» шкіль бурсаки радо займали такі посади, більш вигідні, ніж відоме «мандрування» на ті часи.

Виконували ці обов'язки частенько й люде, що дуже мало спільного мали з педагогічною діяльністю. Але й ті й другі мусіли потурати примхам своїх принципалів, іноді дуже винахідливих. Так, ми знаємо сумну пригоду сучасника Сковороди, домашнього вчителя Павловського, що попавсь був до якогось поміщика й так звик до родини, що після закінчення своєї праці залишився у них. Йому доручають іноді де-які справи, які він виконує з-за приятні, а потім наказують бути прикащиком, далі ще й збираються одружити його з якоюсь кріпачкою. Бідолаха Павловський починає ставати гопки, але поміщик об'явля йому, що тепер він його «кріпостна душа» бо при ревизії він «шутки ради» записаний за ним, за поміщиком. І хоча через якийсь час Павловському пощастило довести, що він не кріпак, а записаний у кріпаки самоправно, тім не менш зазнав він меду від панського жарту¹⁾. Хазяйновиті поміщики частенько любили з благородною професією педагога з'єднувати й другі заняття: так ми знаємо, що якийсь німецький підданець Фридрих Лот²⁾ зимою мусів вчити німецької мови,

¹⁾ Данилевський. «Харьковские Народные школы».

²⁾ Данилевський, ib.

граматики й арихметици дітей поміщика і крім того ще «доставлять им всякое благонаравие», а літом, підчас канікулів, Лот обов'язаний завести теплиці, оранжереї й т. п. Це вже було р. 1806, тобто через 12 років по смерті Сквороди. Раніш, мабуть, вчителеві приходилося бути ще більш ріжнобічно розвиненим.

Важко було Сквороді при таких поглядах на вчителя виконувати свої обов'язки у Тамари. Сам Тамара навіть не говорив з своїм наймитом-вчителем. Але було підписано контракта і Скворода мусів коритися гіркій долі вчителя у багатого пана, який боявся скомпрометувати себе розмовами з вчителем, та до того ще й таким убогим.

Отже випадок допоміг Сквороді. Скворода, який звичайно не мав спеціальних годин для навчання панича, а вчив його підчас то читання, то гулянки, то розмови, раз задав якесь питання своєму високородному ученикові. Той відповідав невпопад, і вчитель, що так любив фігуральну мову, заявив йому, що так може відповідати лише свиняча голова.

Цього було досить для пишних панів і через настирливість самої панії, Сквороду було вигнано негайно, чуть не в той же самий день. Знову Скворода без притулку й без роботи. Це було року 1754.

Скворода мандрує до свого знайомого, Переяславського сотника Сохи-Конаровського, як гадає Петров ¹⁾, де зустрічає вчителя риторики в Києві, Володимира Каліграфа. Останній їхав до Москви професором богословія. До нього пристає й Скворода. В Троїцькій лаврі, де спинилися мандрівники, Скворода приятелює з намісником лаврським, Кирилом Ляшевецьким. Кирило вмовляє Сквороду залишитися в Лаврі й взятися за наукову працю. Але Сквороду потягло до батьківщини й р. 1755 Скворода знову в Переяславі.

Про те, що Скворода повернувся до Переяслава, каже Ковалінський, прознав пан Тамара, який зумів оцінити вчителя і з'явився знову до Сквороди з пропозицією поновити контракта. Скворода одмовлявся, хоч як не настоював

¹⁾ Петров. lib. cit.

Тамара. Зрештою, Сквороду якоюсь штукою привезли до Тамари, після чого, Скворода згодився, але виговорив собі право покинути, коли захоче. Відношення панів до нього вже було не таке. У Тамари ще була до того добра бібліотека. Скворода мав змогу зайнятися і з біблією, навіть почав писати вірші, що потім склали збірник «Сад божественных песен». Віршем Скворода володіти навчився ще в академії.

Він писав легко навіть латинські вірші і, ще будучи студентом, написав якусь «трагедо-комедію» що до нас не дійшла.

Вільний від усякого матеріального клопоту, Скворода робить багацько над собою. Він виробляє тут свої звички, якими від потім одзначався: вегетарьянство, молитви по ночах; він чує якесь натхнення, якусь таємну силу—«кураж», як він говорить. Але прийшов той час, коли виховання молодого Тамари скінчилося. Як раз тоді викликав Сквороду до себе бувший ігумен Переяславського монастиря Гервасій Якубович, що був призначений за архимандрита при Білгородському єпископі Іосафі Миткевичеві. Скворода мандрує до Білгорода й одержує там призначення на вчителя до Харьковської школи.

Трапилося це року 1759. Канікули Скворода проводить в Білгороді і приятелює навіть і з єпископом Миткевичем. В результаті останній через Якубовича вмовляє Сквороду постригтися. Скворода тоді кидає й школу й єпископа і уходить в село Старицю, Білгородського повіту. Це було десь 1760—1761 року. Єпископ знову старається привернути Сквороду до себе. В р.р. 1763—64 Скворода займає посаду вчителя у Харкові ж. В цей час трапилася зустріч біографа Сквороди й ученика—Ковалінського з своїм вчителем. Не мала різниці була між віком учителя й ученика—Сквороді було 39 років, а Ковалінський був молодим юнаком.

Отже між ними була велика приязнь. Наука Сквороди, його моральні правила, його відношення до попівства й офіційної церкви здавалися крайніми, дуже лівими, юнакові Ковалінському; це було й інтересно й лякало разом з

тим. Ковалінський каже, що його старалися одбити від Сковороди, радили не слухати його, алеж коли він побачив дивний сон, то вирішив, що наука Сковороди правдива й її треба слухати.

З того часу приязнь збільшується. Сковорода починає займатися з Ковалінським окремо. Вони вивчають класиків—Плутарха, Филона Єврейського, Цицерона, Горація, Лукіяна; вивчали й отців церкви—Климентя Олександрійського, Оригена, Нила, Дениса Ареопагита, Максима Ісповідника. Це все було «коньком» Сковороди; класиків він знав путньо й у своїх творах він цитував до 40 авторів. Але особливо звертав Сковорода увагу на вивчення Біблії, тлумачучи її Ковалінському по своєму. Разом з тим Сковорода звертав увагу й на виховання свого ученика: так, коли він дізнався що юнак Ковалінський боїться мертвих, то став призвичаювати його одвідувати кладовище одному, або залишав його самого там, а сам уходив у сусідній гай і грав там на флейті, мовляв, слухати музику здаля краще.

Рік 1763 приніс новини для Сковороди. Вмер його патрон—Юсаф Миктевич, єпископ. Заступник його зизом дивився на оригінального професора колегіуму й Сковорода, не бажаючи зносити підозрливості начальства, кинув своє вчителювання р. 1764.

Тогож року вкупі з своїм учеником і приятелем, Ковалінським, Сковорода мандрує до Київа. Цей подорож, здається, входив в педагогічний програм Сковороди. Він показував своєму учневі історичні пам'ятки Київа, водив його по церквах, монастирях і т. и. У Лаврі Сковорода радив своєму ученикові наслідувати життю не живих подвижників лаврських, а мертвих. Частенько в Київі зустрічав Сковорода своїх товаришів по школі. Вони радили йому припинити свої мандри, постригтися у ченці. Тоді йому буде рівна дорога; безперечно, він буде одним з стовпів церковних.—Сковорода відмовився, та ще й додав: «умножать собою столпотворення не намерен». Разом з тим де які ченці лаврські охоче слухали Сковороду й поділяли його погляди.

В жовтні тогож 1764 р. Сковорода повертається знову до Харькова. Оповідать про те, як він в цей час

зазнайомився з губернатором харківським—Щербиніним. Сковорода сидів на вулиці й грав у сопілку, а губернатор їхав мимо. Побачивши Сковороду, про якого він багацько чув, губернатор послав свого ад'ютанта:—«Его превосходительство просит вас...—Какое превосходительство?—г. Губернатор...—Передайте ему, что мы не знакомы». Здивований ад'ютант побіг. Знову вертається: «Вас просит Евдоким Алексеевич Щербинин...—А, как же, знаю, слышал, слышал»...

Запевняють, що Сковорода приятелював з губернатором на ґрунті спільної пристрасти до музики.

Року 1766 Сковороду було призначено професором «благонравия» в Харьковському Колегіумі. Мабуть, не могли знайти нікого другого, що звернувся до того, на якого часом зизом позирали. Сковороді по серцю було таке пропозиція. Він навіть відмовився від платні за роботу.

Адже все це закінчилося першими лекціями, хоча Сковорода підготувався до курсу, навіть написав підручника: «Начальная дверь к христианскому благонравию» (1766). І цей курс, і вступна лекція злякала тих, що про «благонравие» клопоталися. «Весь мир спит, спит глубоко, протянувшись, будто ушиблен,» одрізав Сковорода: «а наставники, пасущие Израиля, не только не пробуживают, но еще поглаживают, глаголюще: спи, не бойся, место хорошее, чего опасаться.» Далі Сковорода запевняв «наставников, пасущих Израиля,» що буде такий час, що народ прокинеться. Знову Сковороді дали одставку і на цей раз вже в останне. З цього часу, з 44 року свого життя, до самої смерти, Сковорода не займав ніякої офіційної посади, а присвятив свої останні 28 років життя мандрюванню по Україні, плетінню своєї «тканки простонародної», як він взивав свою науку, хоч і викладав її в писаних творах далеко не «простонародною» мовою.

Перше місце, куди пішов вчитель благонравия у відставці, було село Гужвинське на Харківщині, де жили його приятелі—Земборські. Тут з'являються його трактати—«Наркисс»¹⁾ і «Асхань»²⁾, що викладають науку Ско-

1) По думці акад. Д. Г. Багалія «Наркисс» писаний р. 1766.

2) а «Асхань» 1767.

вороди про самопізнання. З цього часу з'являються й інші філософські твори—р. 1772—«Диалог о древнем мире», р. 1775—«Алфавит мира», 1776—«Израильский змий»; 1783—«Брань архистратига Михаила», 1787—«Благодарный Еродий»; року 1791—«Потоп Змиин»¹⁾).

Поки Сковорода сидів у Земборських та писав свої твори, харківські «блюстителі благочравия» не забули обіцянки Сковорода що до пробудження сплячого народу. Для першого почалу його, Сковорода, оголошують єретиком, а саме маніхеем. Сковорода почув у своїх Земборських лісах таку штуку й не гаючись прийшов до Харькова. При підходящій обстановці він оголошує апологію. Його обвинувачено в тому, що він не вжива вина й м'яса? Так, але він для здоровля іноді утримується від цього—адже що тут паганого? Чи не краще знати час та міру? Говорите, що «Начальная дверь»—єретицька книжка?—Неправда. Як що там є речі, яких не викладено в других книжках, то це ще нічого не говорить. А єретизм книжки фактично довести не можна.

Після цієї апології Сковорода знову ховається в Гусинці, селі Изюмського повіту там же, на Харківщині. Там жили брати Сошальські, приятелі. Туда й прямував філософ. Під час мандрів нашого філософа сталася та сама пригода, про яку де-хто розповідає²⁾. По дорозі Сковорода натрапив на Валківські хутори й зайшов на пасіку, що належала якомусь Майорові, мешканцеві тих хуторів. Сковорода зустрічається з його дочкою; вчить її грамоти, лічить її, коли вона слабує, а потім, на підставі аксіоми, що був винайшов Пушкін вже після того—«любви все возрасти покорни»—закохується Сковорода в ту саму Олену Майор. Його жде обряд вінчання у церкві, філософ героїчно наважився його прийняти, але... втікає з під самого шлюбу, з самісінької церкви!

Мені здається, що це—анекдот. Тема, чи краще мовити, сюжет оповідання про жениха, що втікає з під самого

¹⁾ Інші твори свої Сковорода не датує. Облік їх див. у Ковалінського.

²⁾ Див. Повість Срезневського «Майор».

шлюбу—дуже росповсюджений і тому це вже одне може навести на думку, чи не вигадано це пізніше¹⁾).

1770 року Сковорода прибув вкупі з Сошальськими до Київа й оселився в Китаєві, у свого родича, манаха Устина. Незвичайна пригода примусила його раптом кинути Київа. Одного разу Сковорода, як говорить Ковалінський, почув сильне бажання виїхати з Київа. Сковорода мав звичку слухати свого передчуття, тим більше, що далі скоїлося вже щось чудесне: Григорій Савич йшов на Поділ, коли одразу йому вчувся страшний сморід, такий сильний, що він мусів затулити носа. Таку галюцинацію він прийняв за веління «духа» й зараз же кинув Київ.

Ковалінській додає, що через кілька часу у Київі почалася сильна епідемія.

Чим пояснити це?—Або ж це було випадком, або ж це якась патологічна гострота чуття неврозної людини.

Тим часом Сковорода опинився в Ахтирці, де оселився в монастирі. Коли він почув про епідемію в Київі, то, по словах Ковалінського, ще більше став довіряти «духові»; «сердце его дотолє почитало бога аки раб; оттоле возлюбиле его, аки друг». Сковорода по малу приходиться до екзальтації, ло небувалого під'йому духовної своєї сили.

Цієї пригоди Сковорода ніколи не міг забути. Йому здавалося, що це—реальний знак його єдності з «духом», та гармонія людини з вічним почалом, до якої Сковорода так щиро прагнув. Звичайно, що сам Сковорода міг пояснити це тільки своєю гармонією з «духом», а не так, як ми пояснюємо цього факта з життя Григорія Савича. Він своєму біографу й другові Ковалінському описує свої почуття так: одного разу в ін, думаючи про цю пригороду підчас гулянки, «почувствовал внутрь себя чрезвычайное движение, которое преисполнило його... силы непонятной. I тоді—«мгновенное излияние некое сладчайшее наполнило душу мою, от которого вся внутренняя моя возгорелась огнем, и, казалось, что в жилах моих пламенное течение кругообращалось. Я начал не ходить, но бегать, аки бы

¹⁾ Також гада ак. Багалій.

носим неким восхищением, не чувствуя в себе ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненного состава, носимого в пространстве кругобытия. Весь мир исчез предо мною; одно чувство любви, благонадежности, спокойствия, вечности, оживляло существование мое. Слезы полились из очей моих ручьями и разлили некую умиленную гармонию во весь состав мой. Я приник в себя, ощутил аки сыновнее любви уверение, и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновение духу божию».

По словах Ковалінського, Сковорода «по прошествии двадцати четырех лет пересказывал сие другу своему¹⁾ с особенным чувствованием»²⁾.

Сковорода іноді описував своєрідно так чи інак свій екстаз, що, мабуть, і дало привід так уперто, по першому вражінню від читання таких місць, залічувати його до мистиків. Так, у «Брані Архистратига Михайла» він малює таку картинку: На радужі, у небі, сидять арханголи—Михайло, Гаврило, Рафаїл, Уриїл та Варахїїл.

Внизу вони побачили якогось подорожнього, що з торбинкою за плечима, кудись мандрував собі. Михайло зразу ж звернув увагу арханголів на цього подорожнього чоловіка: «Призрите на грядущего перед вами странника сего на земле. Он шествует со жезлом веселыми ногами и местами и спокойно воспеваает: «пришлец аз есмь і на земле; не сокрый от мене заповедей своих». Воспеваая, обращает очи то на десно, то налево, то на весь горизонт, почивает то на холме, то при источнике, то на траве зеленой, вкушает пищу безпритворную, но сам ей, как искусный певец простой песне, вкус придает. Он спит сладостно и теми же божьими видениями во сне и вне сна наслаждается. Восстает за утра свеж и исполнен надежды, воспеваая Исаакиевскую песнь: «взалчут юнейшия». День его век ему, и есть, яко тысяча лет и на тысячу лет нечестивых не продаст его. Он по миру паче всех нищий, но по богу всех богачее. И что лучше, как «веселие сердца, живот человеку».

¹⁾ т. е. Ковалінському.

²⁾ Ковалінський, lib. cit

Достал он сей мир (душевный В. Б.), не яко же мир (все-світ. В. Б.) доставать обыче. Он возлюбил путь и славу божию, сей есть истинный мир и живот вечный. а весть его—есть благовестие. «Да слышит земля глаголы уст моих». Сей странник бродит ногами по земле, сердце же его с нами обращается на небесах и наслаждается... У безумных и заблудших почитаются погибшими «они же суть в мире». Но слышите ли, что сей пешеход поет? «Как не слышать!» воскликнули архангелы: он руками машет и поет песнь сию: «На пути свидений твоих насладихся... Он един нам есть милейший позор (зрелище) паче всех. Мы же его познали: сей есть друг наш Даниил Вар-Савва. И все возсмеялся¹⁾. «Сковорода був до того ще й певний, що він одержав од арханголів вінець нетлінний. Оригінально ще, через що Сковорода взиває себе в наведеному оповіданні «Даниил Вар-Савва». Вар-Саввою або по єврейському «сином миру (душевного В. Б.) він звав себе сам, а Данилом він став себе звати з тих пір, коли його учень, Ковалінський, стрівши в Швейцарії вченого Данила Мейнгардта, до Сковорода обличчам дуже подібного, оповів про це Сковороді. Сковорода, довідавшись про снування свого двійника, й став зивати себе «Данилом Вар-Саввою», навіть і підписуався паралельно—«Григорій Сковорода—Даниил Мейнгардт».

Последні роки свого життя Сковорода мандрує по манастирях, знайомих поміщиках, одвідує ярмарки, де вчить простий нарід. Старість не змінила його життя. Одні рахували його за мудрого, другі за юродивого, чудака, треті хвалили, четверті гудили, але всі шукали його, всі були раді його розмові. Він все частіш та частіш уходив в степи, «пустиню». Тягли його, тії українські степи, та кого ж вони і не тягнуть, а надто таких натур як Сковорода?

«Соловейко меж лугами,

Жайворонок меж кустами»—

ось що вабило Сковороду в степи, де можна було на самоті складати трактати, збільшувати «Сад божественных

¹⁾ Брань арх. Михаила.

песен», або грати на флейті чи сопільці і пізнавати себе, бога, біблію.

Цю «пустиню» він кидав для людей. Людей треба було; тільки не любив, щоб дивилися на нього як на диво яке. не любив, коли на його дивилися як на якусь музейну річ.

В серпні 1794 р. Сковорода йде хворий, старий в Орловську губерню, в с. Хотетово, бо йому, бач, захотілося побачити Ковалінського, свого ученика й друга. Треба було поспішатися, бо це було останнє побачення.

З Хотетова той же «дух» спонукає Сковороду йти на Україну. Він одмовляється від грошей, що дає йому Ковалінський на дорогу. Пристає він до села Пан-Іванівки на Харківщині, де живе його знайомий, поміщик Ковалевський.

Тут і вмер Сковорода.

Оповідують, що Сковорода був зовсім слабий у Ковалевського. Останній навіть вмовляв його запричаститься. Сковорода був певний, що «не евхаристія соединяет человека с богом, а познание себя». Але уявив «немощи человеческия», подумав, що це буде неприємно його ученикам, і наважився на «угодовство» й запричастився.

В останній день свого життя Сковорода, запевняють, був дуже веселий, говіркий. Його слухало багато людей, певне, знайомих Ковалевського... Раптом Сковорода зник. Це бувало частенько і до цього звикли. Але ввечері Сковорода знайшовся: він був на току коло пасіки (любиме місце Сковорода) й копав собі могилу. Вмовили його, щоб він пішов та ліг. Сковорода згодився, але тільки під тією умовою, щоб його було поховано неодмінно тут.

Коли таке слово йому було дане, він пішов до своєї кімнати. Там і знайшли його мертвим. Перед смертю він надів чисту білизну, підклав під голову торбинку с біблією і перестав жити таким чином оригінальний мандрований філософ, «старчик», поет, «мандрівна академія», гнаний вчитель, популярніша людина свого часу, мудрець від біблії—Григорій Савич Сковорода.

Його поховано там, де він сам забажав; на могильному камені вирізана та епитафія, що він її також склав:

«Мир ловил меня,
но не поймал!»

Довго твори покійного філософа були під спудом «за мысли противные св. писанию», довго про нього мовчали... Про Сковороду, як філософа стало можна говорити з р. 1894, коли ак. Д. І. Багалій розшукав твори Сковорода і на сторічний юбилей зі дня смерті філософа вони були видані. Це—історична заслуга ак. Багалія.

Року 1922 в Лохвиці на двохсотлітній юбилей зі дня народження Сковорода поставлено пам'ятника.

II.

Філософська система Сковорода є така:

Всесвіт-вічний, немає ні початку, а ні кінця. Складається він з трьох світів, або ж мирів. Перший світ—це макрокосмос, великий світ, там де ми живемо, «мир обительный», як любив говорити філософ. Сюди він залічував і другі планети. Другий світ—це людина, що відбива в собі всі явища макрокосмоса. Людина, мікрокосмос, «маленький мырок», у Сковорода стоїть в центрі всієї системи. Людина—то наче фокус. Од людини йшла вся наука Григорія Савича. «Что бы оно ни было,—дело ли, действие ли, или слово—все то пустая пустошь, если оно не получило события своего в самом человеке», говорить він в трактаті «Асхань». Третій світ є світ символів, образів, що його треба пізнати людині—то біблія.

Через всесвіт проходять два почала, хоча перевагу велику має одне. Ці почала є дух і матерія, при чому дух і є «начало неначинаемое, и сие есть истинное начало»; це є субстанція, атрибутом якої є матерія, «начало начинаемое, и то не начало.»

Але в природі є ще одна велика сила, вічне зачало; це є творча сила—натура або бог.

Два почала в світі—дух і матерію Сковорода часто узивав головою й хвостом, зерном і лушпайкою, яблуком та листком при ньому.

Початком існуючого є бог, творча сила, безконешне почало й безпочальний кінець. Існування бога для Сково-

роди очевидне: не бачить цього—то є сліпота, не чути бога—глухота, а не говорити про нього—німота. Все є повне богом: «вся дрянь дышет богом и вечностью, кричит о его существовании».

Людина здавна знала бога, то як Зевса, Юпитера, то як Господа Бога, Іегову. Ріжні імення у бога були тому, що була ріжна уява про нього, а це залежало від психіки того чи іншого народу, від умов його життя. Найкраще б годилося називати бога Розумом, Істиною, Натурою. Він вільний від матерії, в музиці він є справжньою музикою, в траві—травою, в дереві—істинним деревом.

Для того, щоб пізнати Бога, не треба вимагати чуда, не треба дуже цікавитися деталями. Чуда вимагає той, хто не вірить богам. «Верен господину не тот, кто старается узнать его тайны, а тот, кто без всяких рассуждений ему повинуется».

Бог і людина зв'язані між собою особливо. Бог, якого Скворода іноді уявляв собі ще й механіком, що слідкує за великою машиною, з машин складеної—за всесвітом—явив і явля знак особливого промислу свого що до людини.

Який бог не є путній механік, проте машина та частенько десь псується. Але це вже винуваті самі люде. І через те світ, в якому ми живемо, нехороший: це є, по виразу Сквороди «море потопляющихся», країна, де лютує мор, тюрма, базарь блудниць, вогнище, що розпалює пристрасти й жадобу, танок божевільних. Так суворо дивився на світ Скворода, і, певне, тут багацько було від чернецької філософії, що слухав він в академії.

Не менш песімістично дивиться він і на людське життя, попсоване самими людьми: це життя, на його думку ніщо інше, як «сон турка, оп'яненного опиєм».

А проте, в цьому неладньому світі люде рівні. Рівність людську Скворода являв собі як систему повного водою ріжного розміру посуду, поставленого один у другий. Оце й є «нерівна рівність» Сквороди.

Завдяки тому, що люде знаходяться під особливим піклуванням божим, бог дарував людині премудрість. Що таке є ця премудрість—Скворода певно не визначив. Ча-

стіше всього він казав, що це є «нечтось», що надає гармонії всьому. Вона подібна до сіметрії в фігурі; премудрість породила розум у людині.

Людина родиться у світ без премудрости, але для неї; мета життя—єднання з премудрістю. Саме премудрість надає кріпости людській громаді, вона перетворює людину в справжню, істинну людську істоту.

Премудрість—це наче мале зернятко, з якого виросте велике дерево; схожа вона й на царя, що оселився у маленькій халупці. Її одна присутність може зробити речі божественними. Так і біблія—зробилася божественним світом через премудрість.

Символ цієї премудрости—голуб з віткою маслиною, лев та ягнятко, іноді якийсь обряд ховав її в собі—наприклад—обрізування. Цілі події заховували в собі премудрість—історія про Аврама, Ісака, Мусія, пророків.

Але найвищим представником премудрости з'явився Христос, син божий. Скворода вірив, що він народився від діви, хоча й рекомендував ніколи про це особливо не роздумувати¹⁾. Єднання з премудрістю—Христом і є мета людського життя.

Багацько уваги віддає філософ Христові. Христос був для нього більше якоюсь частиною премудрости, ніж реальною людиною. «О часть моя вселадчайшая!» звертається Скворода до нього в одному з своїх гимнів—імпровізацій: «ты един явил мне двое: сень и безвестную тайну. Ты еси тайна моя; вся же плоть сень и за кров твой. Всяка плоть есть риза твоя, сено и пепел; ты же тело, зерно, фимиам, стаки и кассиа—пречистый, нетленный и вечный. Все тебе подобно и ты всему, но ничто же есть тобою и ты ничем же, кроме тебе».

Або так іще він кличе до Христа: «Єдин есть во веки непроницаем в самый центр сердца нашего и души нашея,

¹⁾ Каковым же способом Божия сия премудрость родилась от отца без матери и от девы без отца, как-то она воскресла и опять к своему отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй. Имеются и в сей, как и в протчих науках, праздные тонкости. (Начальная дверь к христианскому добронравью).

и минув все бранные и потопные мысли со всей крайностью внешности плоти нашея, оставив всю бурю и мрак под ногами его, восходим чрез помянутые лестницы высокие— к животу и главе нашей, к истинному человеку, в нерукотворенную скинию и к его нетленной и пречистой плоти, которая наша земная храмина слабой тенью и подобием есть. Сей-то есть истинный человек, предвечно-му своему отцу существом и силою равен, един во всех нас и во всяком целый. Сего то человека, если кто уразумеет, тот и возлюбил, и сам взаимно любимым соделался и едино с ним есть... Познавший нетленного не умирает, и смерть над ним не обладает, но со своим господином вечно царствует». В останньому тексті Сковорода певніше говорить про Христа-реальну людину, але часто він договориється, що це є і сила премудрости, сила божа, що скрізь розлита. До речі, в останніх словах Сковороди є думка й про смерть. Філософ казав не боятися смерті. Тільки дурний плаче, боючися смерті, наче та дитина, що розбила шкаралупу оріха й плаче доти, поки не покуштує самого оріха.

Але далі про Христа—премудрість. Нічого Христа шукати по Єрусалимах, даремне хреститися в нього в Ордані. Він в кожній людині; тільки там його й можна відшукати; хто сліпий дома, той сліпий і в гостях; хто не знайшов Христа в собі, той не знайде його нігде. Не варто роздумуватися, як то Христос мертвих воскрешав, бо такій душі, що прудка до чуда, не поможе й те, щоб вона сама чудо творила.

Всі людські моральні норми суть слідство премудрости, «план ея», як каже Сковорода. Бог виявив себе у всіх трьох світах. Але людині завважає пізнати бога плоть. Тому бог дав людині в допомогу—віру, або ж, як каже Сковорода—«подзорную трубу» і надію, яка кріпить віру, вдержує людину при істині, як якор держить корабля на місці. Віра всім доступна, часто Сковорода взиває її ще страхом божим. бо крім цієї божої віри, божого страху є віра пекельна, страх пекельний. Коли страх божий чи віра веселить серце людське, живить його,—пекельна віра мордує й губить людину. І ця віра визнає бога й божу премудрість, але

своїми вчинками цурається єднання з богом. Сковорода надавав вірі великого значіння тільки в ранішньому періоді своєї діяльності. Далі розум заступив віру.

Єдність з богом виявляє людина ще й обрядами чи церемоніями. Цей спосіб дозволяється, аби тільки був сполучений обряд з вірою, бо без неї обряд все рівно, що лушпайка без зернятка, що листочок без яблука. Сам по собі обряд нічого не варт, а без віри—він є зло, шкода для людини. Людині, що досягла премудрости, не потрібно жадних обрядів. Тому не треба звертати уваги на різницю обрядів, служби й т. и. Форма обряду залежить від психіки; у різних народів обряди різні; вимагати одноманітного обряду—безглуздя.

Таке безглуздя й витворило інквізицію, гонитву за віру й т. и. Роль обряда без віри Сковорода пояснює в образній формі так:

«Представьте себе прекраснейший благоуханный нагорный сад, непрестающей утехи исполненный. Коль жегательно гостям войтить в него! Но продраться нельзя. Непроходимые чащи, непролазный терновник, струповатые места окружают рай сей. О дражайший рай! Сладчайшая истинно Господня! Когда продеремся до тебе? Не допускает нас терновник церемониальный. В нем то мы увязли. А ты по ту сторону сии жестокие стены, чуть чуть блистаешь, радости наша!» (Асхань).

Оцеї самий терновник і робить те, що «суевер скорбит, если кто на полдень, а не на восток молится. Иной скорбит, что погружают, другой бесится, что обливают крещаемого». «Иной клянет квас, другой—опресноки».

Зваживши таку заяву Сковороди про обряди, треба ждати негативного відношення його до попівства. Так воно й було. Хоч Сковорода й мав приятелів особистих серед них, адже ніколи не пропускав нагоди попрікнути духовенство, особливо чорне.

Не із заздрощів відносився так Сковорода до духовенства. Він сам міг би бути «князем церкви», його не раз запрошувано постригтися з цєю метою у ченці, обіцяючи зробити з нього «столп церковный». —«Досить у бога вас,

стовпів необтесаних», уїдливо відповідав Сковорода: «а я умножать собою столпотворения не желаю. Ешьте жирно, одевайтесь мягко, пейте сладко и монашествуйте! А Сковорода полагает монашество в жизни нестяжательной, малодовольстве, воздержности, в лишении всего ненужного, дабы приобрести всенужнейшее, в отвержении всех прихотей, дабы сохранить себя самого в целости, в обуздании самолюбия, дабы удобнее выполнить заповедь любви к ближнему, в искании славы божией, а не человеческой». Так передає відповідь Сковорода на такі запрошення Ковалінський. А сам Сковороде часто-густо висловлювався більш уразливо. Ось які малюнки трапляються в його творах: «Пятерица человек бредут в преобширных епанчах, на пять лактей по пути влекущихся. На головах капюшоны. В руках не жезлы, но дреколіе. На шее каждому по колоколу с веревкою. Сумами, иконами, книгами обвешаны. Едва—едва движутся, аки быки, парохияльный (приходской) колокол везучи... Горе им, горе! Мартышки истинныя святости. Они долго молятся в костелах. Непрестанно в псалтырь барабанят. Строят кирки и снабдевают. Бродят поклонниками по Иерусалимам. По лицу святы, по сердцу всех беззаконнее. Сребролюбивы, честолубивы, сластолубцы, ласкатели, сводники, немилосерды, непримирительны, радующиеся злом соседским, полагающие в прибылях благочестие, целующие каждый день заповеди Господни и за алтын оные продавающие; домашние звери и внутренние змии, лютейшие тигров, крокодилов и василисков. Сии нетопыри между десным и шуиим путем суть; ни мужеского, ни женского рода, обим враги, хромы на обе ноги, ни теплы, ни студены, ни зверь, ни птица... Шуий путь их чуждается, аки имущих образ благочестия, десный же отвергает, яко силы его отвергшихся. В сумах их песок Иорданский с деньгами. Обвешенные же книги их суть типики, псалтыри, прологи и прочая. Вся их молитва в том, чтобы роптать на бога и просить тленностей»¹⁾). З малечку ці люди стали вивчати біблії, за нею й посивіли, не зали-

¹⁾ Брань Архистратига Михаила.

шили ні одного словця без коментарія; ім'я Христово у них завжди на устах, хрести скрізь на одежі, а толку-нія-кісінького: «Но что пользы жевать, не чувствуя вкуса? Загляделись на церемонии, засели на обильных пирах и прельстились ими. Сии несмысленные хамы обнажили бога».

Не дивно після цього, що духовенство як раз довго затримувало публікацію творів Сковорода—«за мысли, противные священному писанию». І особливо Сковорода ненавидив чернецтво. Нема нічого шкідливішого для людини, як зробитися манахом. Манашество—це сама тонка, сама хитра мережа диявольська, це кубло пристрастів, що не мають виходу й мордують людину. І церкви теж не наравляться Сковороді, він визнає існування їхнє непотрібним. Адже все таки не можна думати, що з Сковорода б вийшов український Лютер. До певної міри—Сковорода анархист в галузі релігії. Його рямці дуже широкі; його віра—індивідуальна, залежить від місяця, часу, людини. Він повстає проти одноманітності релігійної системи, не терпить сект, толків: «где есть собственность, там нет мудрости», говорив Сковорода, розуміючи під «собственностью» як раз сектанство. Ні, Сковорода не був, та й не міг бути реформатором! Всяка релігія, вчив він, істинна, аби вона прямувала до пізнання бога й премудрости його.

Вчення про людину займає значне місце в Сковородинській системі, хоча про природу людини Сковорода говорив менше, ніж про обов'язки людини. Питання про суть людини для Сковорода «праздная тонкость, душе вредящая».

Людина становить цілий світ, «мырок малый», мікрокосмос. По своїй великій любові до людини, бог дарував їй все необхідне, при чому все потрібне зробив легким, а все важке—непотрібним, навіть шкідливим для людської душі. «Тот ближе всех до неба, кому в жизни меньше треба». Що ж потрібне для людини? Саме потрібне й необхідне для людини є щастя, або «мир душевный». Шукай чого хочеш, тільки не губи того миру душевного, «необходимейшую необходимость». Щастя це, цей душевний мир—«непрестоящее ведро, незаходящее солнце, тьму сердечных бездн просвещающее». Воно є царство боже. Особлива божа

мудрість виявилася в тому, що бог не замкнув щастя в одній якійсь епосі, або в одному якомусь соціальному стані. Що б було тоді, як би щастя було тільки для царів чи панів? Тоді би не могли зазнати того щастя; воно звісно було б тільки одному якомусь поколінню, одній якійсь соціальній верстві. Отже мудрий бог зробив так, що дав щастя доступне для всіх, як дано сонце, повітря, воду. Не треба їхати за щастям кудись на Канарські острови, щоб досягнути його, не треба пролазити у пани, не треба мати скарбів—воно близьке всім, воно в кожній людині.

Воно складається в тім, щоб кожна людина пізнала себе—«Узнай себя»—головний пункт Сковородинської науки. До того часу, поки людина сама себе не пізнала, вона нічого не знає, вона ніщо є. Треба людині проаналізувати себе, дослідити свої думки, свою душу. «Ищи, стучи, перебирай, рой, выщупывай, испытывай, прислушивайся», радить Сковорода. В шуканні істини, в аналізі і є справжнє життя: «Жизнь живет тогда, когда мысль наша, любя истину, любит выследывать тропинки ея и, встретив око ея, торжествует и веселится незаходимым светом», говорить філософ. Нема нічого солодше від тієї істини; шукання її—справжня насолода. Частенько Сковорода, як і Декарт, взиває людину думкою.

Про людину треба судити не по зовнішньому виду, а по нутру її, по «серцю». Як що «серце» людини є вовче, то й вона сама є вовк, хоч і має вигляд людський. Як що жінка має серце чоловіче, то вона—чоловік, хоч видом і жінка. «Афедрон», образно пояснює Сковорода: «может принять какое угодно лицо, но со всяким лицом он будет все же только афедроном». Як що хочеш бути царем, то виховай у себе серце царське; тоді ти є справжній царь. А як царь та не має царського серця—то він є опудало, а не царь.

На аналіз самого себе ні люде, ні людська наука не звернули потрібної уваги: виміряли материки, глибину морів, не залишили й неба, а про себе, про свою душу—забули й покинули. Бо дуже вже люди захопились видимим. Самопізнання—це друге народження людини. Людина

тоді робиться щасливою. В практичному, життєвому відношенні самопізнання користне тім, що людина пізнає свої нахили й здатности, а тому й може вибрати собі правильний шлях в житті.

Вибіраючи собі якусь професію, як раз і треба йти від самопізнання. Бери те, до чого ти здатний з природи. Не хапайся за багатство, пошану, вигоди. Це вже мудрість сатани, коли людина хапається за видимі блага. На багатстві як раз і засноване царство сатани. То біс вселяється в людину й штовхає її на шукання матеріальних благ. І дуже важко знайти серце людське, яке б не було зайняте бісом: «Из тысячи сердец может одно такое, которое не занято несколькими эскадронами бесов», додає Сковорода.

Як що людина обрала собі професію не по своїй здатности чи нахилу, то хоча б пів світу їй належало—вона не може бути щасливою. «Подлинный кот лучше осла в львиной шкуре. Природный сапожник лучше несродного статского советника», пише Сковорода. Що й казати!

Отже це «несродное занятие» шкодить не тільки окремій людині, а всьому суспільству, всій країні, руйнує мир, спокій, науку, мистецтво й т. и. Тому будь покірний своїй природі, за те берись, до чого здатний. Той, хто повстає на свою природу—загине.

Загальний цей постулат, що «несродность» завважає людському щастю, Сковорода викладає ще в чотирьох тезах, що деталізують його (постулата). Щастю завважає ось що:

1. «Входит в несродную статью»,
2. «Нести должность, природе противну»,
3. «Обучаться, к чему не рожден».
4. «Дружить с теми, к кем не рожден».

Той, хто пізнає себе, пізнає й бога й премудрість. До самопізнання людина мусить ставитись радикально, не рахуючись з звичайними, ходячими думками. Людина мусить, по словах Сковорода, «принять слабительные пилюли против застарелых мнений».

Але горе тій людині, що відмовилася пізнати себе! Вона швидко робиться знярядям сатани, що вселяється у

неї. Душа такої людини мучиться, терпить бурю через «безпутное желание видимостей», а це й є самий страшний гріх. І цей гріх, як та болячка, їсть душу; з'являються у людини заздрощі, вона не задоволена ні собою, ні другими. Скворода пише, що душа такої людини подібна до бжолки, що сидить заперта у кімнаті, коли сонечко ясно світить і кличе її на пахучі квітки; всі люде для такої душі погані, всяке задоволення неможливе; родичі—не милі, друзі—зрадливі; ніч сумна, а день—досадний; літом хочеться зими, а зимою літа. Наравиться минуле, а теперішнє—гидке; люде такі лають і себе, й натуру, й бога, геть усе чисто. Ім, наче хворому, усяка Іжа відворотна, всяка послуга—противна; жити вони не можуть вмерть, и не хочуть.

Коли людина йде по шляху самопізнання, то настає такий момент, що вона пізнає й Христа. По Сквороді це—момент; в цей момент, наче озарення Якова де Б'єме, вся натура людини міниться. Людина робиться вільною, справжньою людиною; у неї з'являється «очи голубинные, крылья орлиные, проворство оленя, верность горлицы, благодарность аиста, незлобие агнца, быстрота сокола, бодрость журавля. Тело его адамант, смарагд, сапфир, яспистарсис, кристалл, анфракс... Он, как молния и дух,—идеже хочет—дышет».

Так Скворода описує момент єднання з Христом—премудрістю.

Через те, що багацько людей не можуть зазнати такого солодкого моменту через пагане, неправильне виховання, то Скворода детально спиняється на тому, як треба виховати, аби досягти цього справжнього, всім потрібного й всім доступного щастя.

Щоб легше прийти до щастя, краще всього людину виховувати з малечку, з дитинства в напрямку до цього. Справа такого виховання хоча й почесна, але дуже важка.

Найкращий вихователь то є природа, якій і треба наслідувати. «Учитель есть не учитель, а служитель природы».

Виховувати дітей мусять батьки. Найманого вчителя краще не держати—це зневажання великої батьківської повинності виховання. Найманого вчителя може держати

тільки той, хто виконує якісь громадські функції й через те не має часу.

Суть виховання складається в тому, щоби дитину 1) «благородить», 2) «сохранить птенцеви младое здравие, й 3) благовоспитать, «научить благодарности».

«Благородить» це значить дати дитині прирожденне розуміння добра. Як що цього не буде, то жадне виховання нічого не допоможе. Це вже буде не справжнє виховання, розвиток здатностей, закладених природою, а «обуздание». Легко вивчиться птахові літати; легко виховати дитину, в якій закладене почуття добра. Як же ж цього почуття немає, то виховання буде все рівно, що залізне кільце в свинячому носі. Поки кільце є—свиня землі не рие; нема кільця—пішла свиня рити землю.

Для «благорождения» Скворода дає собливі правила для батьків.

Ці правила такі:

1. «Сей в первую или вторую луну, сиречь квадрю».
2. «Сей, изшед из пиров и бесед священных».
3. «Зрев мертвеца или страшный позор (зрелище)—не сей».
4. «Заченшей сверх не сей».
5. «Не в меру пьян не сей».
6. «Заченша да носит в мыслях и позорах святых, чужда страстных бурей, в тихом безстрастии, во зрениях святых».

Залишається додати, що правила ці мають під собою деякий фізіологічний ґрунт, особливо правило 5. У ту епоху повального всеросійського п'янства, коли жив Скворода, це було варто нагадати хоч батькам.

Щож до «благовоспитания», то воно складається в тому, щоби розвинути оте зароджене почуття добра—навчити вдячності.

Вдячність—все рівно як кремій, що держить в собі іскри—збирає в собі всі цноти. Навчити вдячності—це загальне завдання виховання. Зокрема потрібно ще виховати здатність обходитися найменшим, незалежність від страстей, внутрішню гармонію. Так виховані одиниці впливати-

муть гарно на все суспільство й еднатимуть свої вигоди з вигодами громадськими. Такі люде підуть певним шляхом до самопізнання.

Треба вселяти вихованцеві думку, що він є одиниця колективу, громади; треба, щоб він був свідомий, що одиниця без громади—сирота. Національний момент в вихованні по Сковороді зводиться до того, щоб вихованець освідомив себе яко представника певної нації, адже неодмінно треба виробляти в собі при тому «сердце гражданина всемирного».

Виховання не мусить бути багатим, а спасенним. Ні до чого знання чужоземних мов, коли дитина не знає вдячності.

Діти ж відносно батьків мусять пам'ятати: що батьки—то є портрет божий. Треба шанувати й любити батьків. Хто батьків не шанує, той не шанує й бога. Діти такі противні богу, як противні й ті батьки, що не виконали своїх обов'язків перед дітьми.

А вихователь мусить пам'ятати, що він—слуга природи, природи. Тому він мусить вести себе так, як поводить себе садівник коло дерева: поливає його, обрізує, слідує за ростом, але й все. Дерево само родить, його нічого вчити, як родити. Щоб камінь з гори покотився, не треба його вчити; досить його штовхнути. Звичайно, що вчитель мусить бути такий, що вже пізнав себе.

Вихователь мусить полекшити шукання свого вихованця, що до вибору професії. Треба спостерігати дитину, бо ще за дитинства вона виявляє свої нахили. Хай не турбується вихователь, щоб вихованець дістав хорошу посаду, чи яку вигоду, славу, гроші—всяка посада вигідна й славна, коли займається вона по нахилу.

Необхідно привчити дитину користуватися чужим досвідом, «чужою бедой». Кожне з'явище природи, кожна зустріч мусить бути з цього боку використані вчителем. Стрів ти з учнем своїм паралітика—от і розкажи йому, від чого то буває параліж, чого треба оберегатися для того, щоб його не нажить, й т. д.

Коли вихователь перейде до наук, то треба вселити учневі призириство до верхоглядства. Сам Сковорода був

певний того, що верхоглядство зпричинилося багатьом нещастям. Треба також, щоб учень не мав звички скоро про все судити. Треба, щоб ученик знав, як легко загубити душевне щастя. Це дуже бентежило філософа. «О юноши!» говорить він: «когда помышляю о вас, в мир устремляющихся, нельзя, чтоб не пала мне на ум притча о волке, которого ягнята признали за свою мать. Если бы ваше око, дети, прозидало так, как мое, то и в ваших глазах показались бы слезы».

Але таким, правильним, чином вихований, в 30 років (вік Христа) буде готовий вступити на шлях самопізнання, пройде його і в 50 років з'єднається з богом, досягне истинного блаженства.

Самопізнання має ще одне велике значіння: воно дає можливість пізнати ще й третій світ, третій елемент всесвіту—библію. Библия завжди була незвичайною книгою для Сковороди. Він уживав її то своєю голубицею, то коханкою, з якою він живе й вмере. З неї й почало філософської системи Сковороди. Сковорода дуже добре знав її, цитував її вільно, складаючи частенько цілі симфонії з біблійних текстів. Біографи Сковороди свідчать, ніби то він ніколи не розлучався з біблією, ніби то і вмер з нею. В його свідомости це була якась надзвичайна величина, пізнати яку всякому було потрібно. І яких тільки імен, яких назвищ не видумав Сковорода, щоб достойно звеличати своєю коханку, з чім він її тільки не порівнював!

Библия—є світ символів, що відкриваються тільки обраним. Вона—наче море: там, де вода стоїть тихо—ховається безодня; вона—як річка, що в'ється по красивих луках, в яких сховані дракони, що гублять людей. Це—бідна удова, що тужить за чоловіком помершим, це—аптека для душі, де багацько—багацько ліків проти різних хвороб, але для багатьох—це міцно замкнутий будинок. Библия—стріла, що летить прямо до бога; подібна вона ще й до мудрої й хазяйноватої людини, що своєчасно запаслася насінням для посіву. Це вона—той сіяч, про якого сказано: «Изыде сеять»; це гостиниця, що збудована милосердною людиною у пустині, але в неї «все внидут, но не все будут».

Це мережа, що витягла з води багацько коштовного самоцвітного каміння, сурми, що гудуть на весь світ—узнай себе; це місто, де заховалися любов і дружба; картина усього світу; лихтарь, маяк всесвіту; кимвал, що співа славу богу; сонце; халупка, де знайдено великого клада; виноградник сафаофа; вино боже; сфинкс, що мучить тих, хто себе не пізнав; цнотлива діва; країна любови; Єрусалим горній; щаслива республіка, де нема ні хвороб, ні старости, де все спільне, картина, де «как солнечный луч поверх вод, а воды сверх голубого озера играют, и как пестрые цветы, высыпанные по шелковому полю в хитротканых камках, являет свое прекрасное око истина»; біблія—вексель на щире золото, вона—премудра з премудрим, дура з дураком, вона поема, врешті—вона—сам бог!

Одже як і кожний з світів, хоч і божественний світ, біблія всеж таки не вільна від плотського, тлінного почала. Для того, що сюди вліз ворог божий і премудрости-сатана, що насмітив в біблійі своєю брехнею, якою й губить кожного, хто ще себе не пізнав, а хоче пізнати біблію.

Той же, що сам себе вже пізнав, мусить добре пам'ятати, що біблія—це світ символів і розуміти її дослівно неможна, Кожне слово біблійне має заховане значіння, яке й буде зрозуміле тим, хто себе пізнав. Так робив і Сковорода. Вірний своїй думці, що «всякое слово в ней (біблійі) дышет таинственным гаданий мраком», він і тлумачить біблейські символи. А люде, що розуміють біблію так, як тлумачать її попи, не знаходять шлях до щастя, а навпаки: «многих поколебала грязь Лотового п'янства», любовні історії Давида, то що.

Про біблію, як книгу, Сковорода вчив, що написана вона Мойсеєм. Поетична форма цього твору, фігурально-символістичний стиль цієї книги й дали привід людям неглибоким думати, що там оповідається про сотворення нашої планети, що землі коло 7000 років. А це зовсім не так, бо «*matéria aeterna*». Біблія оповідає про друге; коли там говориться про те, що бог сказав: хай буде світ, то це треба розуміти, що бог зробив світ символом себе, своєю ознакою. «Сей есть природный штиль библии: историальною

или моральною лицемерностью так соплесть фигуры или символы, что иное на лице, а иное в сердце». Приступаючи до біблійі, треба пам'ятати, що се—справжня поема, «и нимало не дивно, что Моисея зовут обманщиком¹⁾... Благородный и забавный есть обман и подлог, где находим под лжею истину, мудрость под буйством, а во плоти—Бога».

Сковорода глузує з звичайного розуміння біблейського оповідання про сотворення світу. Сковорода підкреслює це, бо гадає, що тільки дитячий розум може думати, що цього миру колись не було, або не буде. Це тільки в десятому віці були такі розуми, що готувалися до пришествія Христового.

Особливо ж дратував Сковороду фінал поеми про сотворення: «почи от дел своих». Мало того, що написано всіляких дурниць—світ зробився у перший день, а сонце тільки на четвертий з'явилося, так от іще: «Будто истомлен, ничего создать не мог уж больше. А если бы не сие помешало было, непременно у нас ныне показались бы безхвостые львы, крылатые черепахи и кобылы, хвостатые зайцы, единорожны волю, сладкогласны крастели, пухо-собольи ежаки, четыре-окие и четыре-ушие судьи, ябедники правдолюбные и клеветники, премудрые (сказать по теутонску) шпиц-бубы, по малороссийску—умные дураки, и протчая чудовища и уроды, а за ними бы во след, как Елисейское железо, вынырнуло (сказать по римску) *Mobile perpetuum*, и филозовский, все блато еврейское преобразующий в злато, камень»... Або скаже: «Насади Господь Бог сад в Едеме»... А Едем—то значить сад; сад у саду насадив? А далі ще й не те буде: розкаже, «что люди преобразуются в соляные столпы, возносятся к планетам, ездят колясками по морском дне и по воздухе, солнце, будто карета останавливается, и назад подается, железо плавает, реки возвращаются, от гласа трубного разваливаются городские стены, горы, как бараны скачут, дубравы и поля радуются, волки с овцами дружат, волю со львами пасутся, играют мальчишки с аспи-

¹⁾ Виходячи з цих слів можна припускати, що Сковороді була відома книжка «про трьох обманщиків» (1589).

дами, встають мертвые кости, падають из яблонь небесные светила, а из облаков крупная каша с перепелками, из воды делается вино, а немые, напившись беседуют, и прекрасно поют и протч. и протч!»

От всякі блазні читають та ймуть такій нісенитниці віри, в ім'я таких дурниць морять себе голодом, калічать, скоплять, палять на кострах, гублять душу й тіло, думаючи, що такими засобами вони запобігнуть царства божого. І коли такій людині кажуть, що все це—брехня, то вона репетує, наче несамовита: «Нет же, так! Летали Ильины кони, железо при Елисее плавало! Воды разделялись, Иордан тек назад, солнце зацепилась за Иисуса Навина, при Адаме змеи умели говорить, и свету скоро конец! І всіх, хто з такою нісенитницею не згодний, об'являє той дурень еретиками, а коли він іще, крий боже має якусь силу чи владу, то бува й гірше: роблять на «еретика» гонитву, упоряджують костри на славу божу й т. и.

Ні, вже краще зовсім не читати біблії, ніж читати її отак—без очей, слухати без вух, вірити таким дурницям! Як може натура повстати сама проти себе, сама проти своїх законів? Як би хоч раз залізо плавало, то так би й залишилося на віки. «Только тот, кто в горячке или угорел, может сказать, железо плавает!» Що це за дивна така богословія, що говорить не про бога, а про залізо та коні? Надійдуть колись часи, коли у бурхливих хвилях брехні впливе «высочайшая и сладчайшая истина». Вже тоді мудрий не заплющить своїх очей, а скаже: «Воистину, всплыло железо!»

Через те, що правильно зрозуміти біблію важко, Сковорода й рекомендує обрати собі в цьому ділі патрона—наставники, проводиря. Наставники—це ті мудрі люде, що постigli мудрость божу. До них залічує Сковорода Василя Великого, Івана Златоустого, Григорія Назіанзина, Амвросія Миланського, Ієронима, Августина Блаженного, Григорія Великого, то що, Хто хоче зрозуміти біблію, той не може бути до неї рівнодушний, або лукавий. Ті, що задають питання богам—чи живий буде горобець у моїх руках—ті не вийдуть у царство. Таким бог відповідає: живий, як що не задавиш».

Між наставником та наставляємим повинна бути «симпатия», або «сострастие».

Читати біблію треба в міру, добре роздумуючи над кожним словом. «Когда в божих книгах читаешь: п'янство, кровосмешение, амурь и подобное—не мешкай на содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них».

Як щож трапиться таке, що чогось ніяк не зрозумієш, то купи з Варухом закричи: «коль велик дом божий! Велик и не имать конца!» Це вже наближається до віри Тертуліянової.

Правда, Сковорода іноді старався найти символ там, де його можна б і не шукати—як наприклад у шариках—оздобі ставника в шкіні. Сковорода іноді й сам признавався, що «загустил речь библейскими фигурами».

Не втекли від розгляду Сковороди й числа, що згадуються в біблії. Спостеріг він властивости біблейської цифри 10,7, стараючись знайти й там бога.

Така сама по собі філософська наука Сковороди—де філософія зрослася з богословією в оригінальну, тільки Сковороді властиву, мудрість, ради ширення якої ця людина все життя ходила між людьми, не збочуючи з дороги, прямо йдучи за свою ідею. Така гармонія життя й науки, слова і діла, яка була у Сковороди—рідке з'явище. Нехтуючи особистими користями, він все життя прослужив своїй ідеї в той час, коли навколо розвинутий був такий кар'єризм, таке прагнення «фортуны» та чинів, панувала така спокуса. Але ця тверда, наче скеля, людина, самітно йшла і хоч самітна—як що не рахувати вчеників, що з'єднували його науку з титулом «превосходительство»—але переможцем перейшла все життя.

III.

Сам Григорій Савич в своїй знаменитій сатиричній пісні «Всякому городу свой нрав и права» до певної міри дав вірний малюнок сучасної йому епохи.

Україна тоді являла собою країну, яку атакував російський капітал, що шлях його випав через неї. Не так давно—за часів Петра 1-го тут був театр військових подій

імперіялістичного гатунку. Петро й почав процес асіміляції України до рядової великоросійської провінції; його дочка, «любительниця музики и Малороссии», певне, з любови, до останньої, провадила це далі, не цураючися іноді й декоративних засобів, як «відновлення» гетьманату, а Катерина II, що пишалася своїм наслідуванням Петрові, закінчила цей процес, зробивши з України кілька російських «губерній».

На ці часи й припала діяльність Сковороди. Українські міста, такі активні та ініціативні підчас козацького руху, занепадають тепер як у економічному, так і політичному відношеннях. Їх обмежено в самоврядуванні, обтяжено постійно, зборами провіанту, та іншими засобами, серед яких конкуренція великоросійських міст грала не останню роль. Козацтво, якому добре далися в знаки і каналські роботи і лінії,—як стан, як реальна сила, оджило свій час. Козацькі верхи ухопилися, за інститут «малоросійського благородного дворянства», заведений Катериною ж таки. Кождий «товариш знатний», представник козацької старшини,—публика, завжди ласа до «грунтов» та «фортуни всяческой», кинулись доводити свої права на дворянство, яке для тієї ж «фортуни» було справжнім кладом. Коже прагнуло довести свої «за державу російскую страдания премногие и терпение немалое», бо був звичай винагорожувати за те й друге десятинками та душами, якими можна було не без користи ті десятинки обробляти. Текелій добре таки попорався на Січі і тому козацтву його верхам, виходила друга лінія. Треба було братися за хазяйствечко.

Рядове козацтво повернуте було то в гусарські полки, то в військово обов'язаних мешканців. Люд посполитий, що, прагнучи скинути «ярмо лядське», так енергійно раніше приставав до всякого руху, мусів терпіти неволю від «свого» пана, нового дворянина, що швидко роль пана засвоїв та мирно експлуатував «от благодати божией врученних подданных».

Українська плодюча територія цікавила й цілу зграю «Єкатерининских Орлов», «Орли», пробиваючи дорогу російському капіталу, устигали поля своїх «викторій» сотня-

ми тисяч трупів селян і потребували заохочення. Їх заохочувано завидними бенефіціями, що теж були у душах та десятинах.

До того це були золоті часи «гвардійської правоспособности». Цю якість також винагорожувано не скупю.

Зростає число великих власників, зростає аграрний капітал. Розвивається й грошове господарство. Поруч з цим, звичайно, йде процес пауперизації, обезземелювання рядового козацтва на рахунок якого й жиріє благородний дворянин.

Благородний дворянин вподобав такий стан річей; місто мовчало; низи не намагалися протестувати активно; протест виявлявся здебільшого в накивуванні п'ятами на Новоросію, де ще було вільніше від наступу капіталу.

Паралельно з процесом економічної асіміляції йде процес культурної асіміляції. Заводиться контроль за друком книжок, за церквою, школою. Пильнують «чтобы нигде никаких отличий не было». Й це було зроблено.

Зникають декоративні остатки автономії, зникло козацтво, зрусификовано вищі верстви, низи поневолено, покріпачено; всякому шматочку землі знаходиться хазяїн, що до землі залучив у власність і душі. За культурним життям було стежило своє око.

Таким чином соціально—економічний стан сучасної Сковороді України зводився до: 1) занепаду міста, 2) зростання аграрного капіталу, 3) розвитку грошового господарства, 4) формування «благородного дворянства», 5) скасування козацтва, 6) пауперизації рядового козацтва, 7) закріпачення посполитих.

Таке оточення було навколо Сковороди. Роздивившись його систему, зробивши з неї висновки, ми й зможемо знайти зв'язок між системою Сковороди та економічно-соціальною дійсністю того часу.

Філософія у Сковороди зливалася з богословією. Філософська система Сковороди була ідеалістична. Цих двох уваг досить, щоб зрозуміти, що Сковорода, яко філософ відноситься до plusquamperfectum¹⁾. Де-які думки його мо-

¹⁾ Давноминулий час.

жуть бути віднесені до древньої філософії, до Сократа, Платона, Епікура, чого не таїв й сам Сковорода.

Сучасники навіть взивали Сковороду циником. Це вже просто непорозуміння, бо в циники Григорій Савич попав виключно за свій *modus vivendi*¹⁾, а останній як раз і не тхнув циниками. Це була просто Київська Академія.

Академія, безумовно, вплинула на Сковороду. Мова, форма його творів, мандрівний спосіб життя—це зв'язано з академією. В академії Сковорода почув про Сократа, Платона, Епікура, там же він познайомився з біблією.

Де які думки, висловлені Сковородою, можемо знайти й у філософів пізніших часів. Агриппа з Нетесгейму (1486—1535) вчив, як і Сковорода, що бог одкрив себе в людині, природі й біблій; так само він мішав, як і наш філософ, богословію з філософією. Вчення про мікрокосмос знаходимо у Парацельса (1493—1541), тільки останній ставив мікрокосмос не на перший план, як Сковорода.

Франк (1500—1543) вчив про істинність всіх релігій, що обряд без віри нічого не варт, що біблія—символ, якого треба зрозуміти.

Про правдивість всіх вір вчив і Гемністій Плефон, Муціан Руфус та інші. За кордоном Сковорода міг познайомитися і з ціми філософами, а не тільки з Вольфом, таким тоді популярним.

Кваліфіковано Сковороду jako мистика, раціоналіста, філософа без системи, гедоніста etc... Про мистику та безсистемність нема чого говорити. Творчий екстаз Сковороди та форма його творів, таких як «Брань Архистратига Михаїла» дали привід неуважному читачеві й визнати неіснуючий мистицизм Сковороди, а мова його та форма творів, а до того знову—не глибоке знайомство—створило Сковороду філософом без системи. Всі ці визначення, що виходять з намагань оцінити Сковороду без тісного зв'язку його системи з сучасною економікою, громадою—неправильні. Більше можна говорити про раціоналізм Сковороди. Він таки й був раціоналістом, хоча й своєрідним. С початку

¹⁾ Спосіб життя.

він визнавав віру як допоміжний елемент до розуму; потім ця думка одійшла на задній план.

В онтологічному відношенні Сковорода був ідеалістом—моністом. Дуалізм, не раз приписуваний Сковороді, походить від неуважного читання тих його трактатів, де він про це говорить. Досить вчитатися навіть в ті гимни, де Сковорода дякує, що йому одкрито «двое», щоб зрозуміти, що субстанція одна,—дух, а матерія є атрибутом цієї субстанції.

Космологічне вчення Сковороди складається з негування біблейських байок. Все існуюче є результат вічної волі до буття, закладеної в початі. Гносеологія Сковороди виходила з його вчення про людину. Людина є основою всякому пізнанню. Начало всякого пізнання—самопізнання людини. Таким чином бачимо, що пізнання Сковорода виводив від реального факту—людини. Теологія Сковороди, змішана з філософією, визнавала існування бога, яко сили, розлитої в природі. Далі Сковорода замінив бога природою. Релігія Сковороди була відкиненням обряду, чернецтва, попівства. Христа Сковорода визнавав jako божу премудрість, що невідомо яким способом народилося від діви. Вся релігійна система Сковороди була дуже подібна до духовного християнства. І не даром духобори так шанували Сковороду.

Соціологічної системи, як такої, Сковорода не склав. Він вчив про «нерівне равенство», бажав примирити класи філософським способом—шляхом проймання філософської етикою вищих верств. Особисті симпатії Сковороди були на боці тих пригночених, звідки вийшов він сам.

Етична частина вчення Сковороди мала зв'язок з вченням про людину. Людина, як бачили, займає центральне місце в його системі. Від людини йде пізнання всесвіту. Всі з'явища всесвіту відбиваються в людині. Саме необхідне для людини—щастя. Щастя в самопізнанні, а звідси—в душевному мирі, що є результатом самопізнання. Хто пізнав сам себе, той і діяльність обере по здатностях, а це—важніше усього, бо за дорогою для людини справу солодко віддати здоров'я й навіть життя. Необхідно погодити свої бажання й вчинки з інтересами громади, «сопрягти свою должность с общею».

Педагогічна теорія Сковороди виходила з натуралістичної основи та з самодіяльності вихованця. Вчитель—то є тільки служитель природи. Він мусить «бути вездесущим в народі», він тільки, як садівник слідкує за деревом, дивиться за розвитком вихованця.

Таким чином, ми не бачимо у Сковороди ні містицизма, ні дуалізма, ні безсистемності. Це є моніст, раціоналіст, що в началі хоч і був під впливом віри, а потім превіше всього поставив людський розум.

Беручи висновки з науки Сковороди, порівнюючи з економікою того часу, ми бачимо, що як філософ—Сковорода є антитезою соціально-економічному ладу того часу. Не даром і в згаданій пісні Сковорода показує, що він далекий від кар'єризму Петра та торговельних операцій Федька-крамаря.

Зростанню капітала, не являючись ідеологом якогось класу, розвитку грошового господарства, усиленню експлуатаційних тенденцій вищої верстви, Сковорода протиставляє вчення «кому в житті менше треба, тот ближче до неба», вчення, що не гурнта та гроші справжнє багатство, а мудре серце, душевний мир, самопізнання—от чого треба прагнути. Кар'єризму, вислугуванню, Сковорода відповідає вченням про вибір професії по здатності виключно; «сродний» чоботарь вище від «не сродного статського советника». Роспусті, пияцтву, «венериним амурам» тих же упривилейованих кол, Сковорода виставляє вчення про «внутреннюю економію»; своєю власною особою, особистим життям, вегетарьянством, стриманістю, поміркованістю, він протестує проти таких з'явищ.

Дворянському специфічному вихованню «на чин», на вельможу, Сковорода відповідає своєю натуралістичною теорією виховання, що йде до того в радикальну супереку з педагогічною практикою тих часів. Особливо Сковорода повставав проти верхоглядства таких «образованих дворянчиків», «молоко-сосних мудрецов», що як тільки «зделается двух или трех языков попугаем, побывав в знатных компаниях и в главных городах, если вооружится арифметикою и геометрическими кубами, пролетев несколько десятков

любовных историй и гражданских, тогда—то уже всех древних веков речения великий сей дий пересуживает, и будто ювелир камушки, по своему благовлению то одобряет, то обезценяет... И подлинно: возможно ли, чтоб сии терновники могли нечто разуметь о премудрости, о шастии, о душевном мире, когда им и не снилось, что земля есть планетою? Что около сатурна есть луна? А может быть и не одна? (Кольцо).

Яка чудова картинка й дворянського виховання, й продукту цього виховання—«петиметра»!

Давши критику життя й культурного стану дворянства того часу, давши антитезу класової практики, Сковорода, на місто тих справ, якими дворянство займається у відомій пісні, вже згаданій, рекомендує зайнятися вищим. Він гадав, що філософія, яка вчить про «блаженное человеческое житие» може переробити лад, переробити громаду—і от до такої роботи він закликає це дворянство: «высоких фамилий люди не только в тяжбах, войнах, коммерциях, домостроительствах, художествах, но и в самом первом пункте, мречь в мыслях, до бога касающихся, должны находить истину, а противоборствовать суеверию».

Звичайно, що заклик був здебільшого даремний, бо для пана як раз і вигодно те суевір'я, він не міг підрубати тої гілки, на якій сидів і чим далі панство заявляє себе більше і у тяжбах, і у комерціях, а надто в вищій формі комерції—війнах.

Зробивши аналіз свіцьких високих кол, Сковорода не забув і другу привилейовану верству—князів та дуків церкви, чорних панів, що під фірмою святого духа вели теж не без свіжої копійчини діло.

Стяжательству та жадливості, сребролюбству та роспусті манахів та попів, Сковорода нагадав про нищету, бідність, хліб та воду. І не даром попи не пускали творів Сковороди «за мысли, противные св. писанию». Мислів, противних попам, було там чимало.

Фанатизму того ж духовенства та задурманюванню голів, Сковорода протиставив вчення про истинність всіх вір, про непотрібність обряду, церкви. На місто жадливого

бажання мати багато—Сковорода ставить шукання одного, на місто здобування добр та маетків, хапання чинів, Сковорода ставить самопізнання, на місто важкого вишукування високої протекції, Сковорода радить знайти легкий душевний мир, щастя. На місто безпросвітньої темряви, що обгорнула низи, Сковорода проповідує «знаніє», яке «не должно узить своего излияния на одних жрецов науки, которые жрут и пресыщаются, но должно переходить на весь народ, войти в народ и водвориться в сердце человеческом...» У відповідь на нашвидку складені панські генеалогії та гордування походженням, Сковорода засуджує «барскую умность»; вона для Сковороди «смешная, как и умность тех названных философов, что земля есть мертвая. Как мертвой матери рожать живых детей? И как из утробы черного народа вылонились белые господа?» Ми добре знаємо, як саме. «Мудрствуют; простой народ спит—пускай спит, и сном крепким, богатырским; но всякий сон есть пробудный, и кто спит, тот не мертвечина и не трупиче околешее. А когда выпится, так и проснется; когда намечтается, так очутится и забодрствует».

Сковороду звано мандрівною академією; краще б назвати його мандрівною антитезою тодішнього ладу.

Його філософія в практичній своїй частині була тісно звязана з життям, з постереження над ним, вийшла. Сковороду, як філософа, на половині дорозі до матеріалістичної філософії спинала його доба. Виходючи з пізнання людини, цей ідеаліст захитав і бога, і релігію і біблію.

Треба уважати на те, що біблія, яко книга сильно займала розум Сковороди—він сам признається: «Простите, други мои, чрезмерной моей склонности к сей книге. Признаю горячую мою страсть. Правда, что из самых младенческих лет тайная сила и мание влечет меня к нравоучительным книгам, и я их паче всех люблю; они врачуют и веселят мое сердце, а библию начал читать около тридцати лет рождения моего, но сия прекраснейшая для меня книга над всеми другими любовницами верх одержала, утомив мою долговременную алчбу и жажду хлебом

и водою, сладчайшей паче меда и сота божией правды и истины, и чувствую особливую мою к ней природу. Убегаю и убежал за предводительством господа моего, всех житейских препятствий и плотских вожделений, дабы мог спокойно наслаждаться в пречистых об'ятях краснейшей паче всех дочерей человеческих сей божией дщери... Чем было глубже и безлюднее уединение мое, тем счастливее мое сожителство с сею возлюбленною в женах». («Разговор о душевном мире»).

Але також необхідно мати на увазі чим стала ця «возлюбленная в женах», ця біблія після критичного розгляду Сковороди.

Епоха, й оточення зробили Сковороду ідеалістом; через ціж умови умови він не міг зробитися вщерть революціонером. У Сковороди ще пробивалися думки про те, що «народ должен обладателям своим служить и кормить», про те, що треба слухатися царя та бути йому вірним». Хоча Сковорода, як філософ не був і народником» Росія тієї епохи не була ще таким оточенням, щоб з нього вийшов революціонер чистої води. Сковорода з оточення вискочити не міг.

Але його філософія тягла руку за пригнічених. Його філософія була зародком ідеологічного протесту проти пригнічення, експлоатації, проти сучасного йому ладу. Як одна з перших спроб ідеологічного протесту, не змогла філософія Сковороди набрати витриманого революційного змісту та виразних класових ознак. І хай не кажуть, що Сковорода з'явився не в своєму місті і не в свій час. Отто й є характерним, що зародок ідеологічного протесту проти певного ладу майже разом з тим ладом повстає: така доля капіталістичної громади Протест Сковороди, на наш погляд може наївний, в свій час мав своє значіння й вагу. Не даром, як що цьому правда, Катерина, яка ніколи даром з філософами діла не мала, кликала Сковороду до двору—бажаючи піймати думку філософа, який як раз і пишався тим, що світ його не вловив.

В цьому вага Сковороди. Освічений, розвинений, він не славив «Єкатерининського віку» та його орлів, не виправдував сучасного ладу.

Значіння Сковороди полягає в тій відданості ідеї, для якої він жив, яку проповідував, якої держався до смерти.

На фоні безпросвітної темряви та торжества наступаючого капіталу, на тлі панування дворянства, загального поневолення трудящих, стоїть у далекому вже од нас 18 віці світла фігура мандрівного філософа—раціоналіста, сміливого протестанта проти сучасності, «студента» Григорія Савича Сковороди, сина козака із Чорнух.

ПР.
1953

H-120040.

~~*P 8553*~~

ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

654

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

ОБКЛАДИНКА—РОБОТИ ХУДОЖНИКА
Михайла Стасенка.

3842